

Mağara Duvarlarındaki El İzlerinin Görsel Anlamları Üzerine İnceleme

Study on the Visual Meanings of Handprints on Cave Walls Analysis

Havva Çelik

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat ve Tasarım, Yüksek Lisans, hirtegun@gmail.com, Kütahya/Türkiye.

ORCID: 0009-0000-3398-8949

Prof. Dr. Selda Mant Menay

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, selda.mant@dpu.edu.tr, Kütahya/Türkiye

ORCID: 0000-0003-1681-3770

ÖZET

Tarih öncesi çağda yaşamış olan insan, görsel anlatım sürecinin başrolünde yer almaktadır. Gördüklerini zihin dünyasında canlandırarak kendisini ifade etmiş ve gelecek nesillerin inşasına katkı sağlamıştır. Anlatımda görsellerin kullanımına ilişkin araştırmalar tarih öncesi kaya sanatındaki resimlere dayanmaktadır. Mağara dönemi kaya sanatı olarak bilinen, boyanmış görüntüleri içeren kaya resimleri, o dönemin koşulları ve günlük hayatı hakkında önemli ipucu taşıyan imgelerdir. Mağara duvarlarında yer alan geometrik şekiller ve av sahnelerinin yanında dikkat çeken bir öge de 'el' sembolüdür. İkel insanların dünyanın çeşitli yerlerindeki mağara duvarlarına, kaya sığınaklarına açık hava kayalarına bıraktıkları el izlerinin resimlenmesinde kullanılan yöntemler ve bunların anlamları araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı, mağara duvarlarında yer alan el görsellerinin araştırılması ve incelenmesidir. Tarama tekniğinde desenlenen araştırma, el izlerinin yoğun olarak görüldüğü Endonezya'nın Sulawesi adasında bulunan Leang Tedongge Mağarası, buna benzer görüntülere sahip Arjantin'deki Cueva De Las Manos Mağarası, İspanya'daki El Castillo Mağarası, Pech Merle Mağarası ve Altamira Mağarası ile sınırlıdır. Birçok mağarada resmedilen el izlerinin hakimiyet algısını oluşturduğu, hakimiyet algısının beraberinde dini ve törensel amaçla yapıldığı varsayımlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler El, Görsel, Mağara Resimleri

ABSTRACT

The human being who lived in the prehistoric age plays the leading role in the visual expression process. He expressed himself by visualizing what he saw in his mind and contributed to the construction of future generations. Research on the use of visuals in narrative is based on images in prehistoric rock art. Rock paintings containing painted images, known as cave period rock art, are images that carry important clues about the conditions and daily life of that period. In addition to the geometric shapes and hunting scenes on the cave walls, another striking element is the 'hand' symbol. The subject of the research is the methods used in painting the handprints left by primitive people on cave walls, rock shelters and open-air rocks in various parts of the world, and their meanings. The aim of the research is to investigate and examine the hand images on the cave walls. Research designed in scanning technique, it is limited to the Leang Tedongge Cave on the Indonesian island of Sulawesi, where handprints are abundant, the Cueva De Las Manos Cave in Argentina, which has similar images, El Castillo Cave in Spain, Pech Merle Cave and Altamira Cave. It is among the assumptions that the handprints depicted in many caves create the perception of dominance, and that the perception of dominance is accompanied by religious and ceremonial purposes.

Keywords: Hand, Visual, Cave Paintings.

1. GİRİŞ

İnsanın doğduğu andan itibaren yaşadığı çevreyi tanımak ve anlamlandırabilmek için görme duyusuna ihtiyacı vardır. Kendini ifade etme yollarından biri olan sanat, toplumsal alanda iletişimin anahtarı olmuştur. Tarih öncesi toplumlarda görseller aracılığı ile kurulan iletişim, görsel anlatım fikrinin temelini oluşturmuştur. Görsellerin kullanımına ilişkin tartışmalar mağara duvarlarındaki resimlere dayanmaktadır. Tucholsky'nin "bir resim bin sözcükten daha fazlasını söyler" sözündeki bakış açısı, görsel anlatımın alanı olan mağara resimlerinin insanlık tarihinde yazılı kültürden daha önemli olduğunun ifadesi gibidir.

Paleolitik dönem diye bildiğimiz tarih öncesi dönem insanları, kaya sanatı olarak bilinen mağara resimlerinde sosyal kültürel çevrelerine ait yaşantılarını görseller ile ifade etmeye çalışmışlardır.

Mağara resimleri, tarih öncesi dönemde yaşayan insanların sosyal, kültürel faaliyetlerini, sanatsal anlayışlarını ve hayat tarzlarını anlamak için önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu araştırmalar, sanat eserlerinin bugünkü kültürel değerini artırmakta ve insanlık tarihine ışık tutmaktadır. İncelenen mağara resimleri ile ilkel insanların duygu, düşünce ve yaşamları hakkında birtakım bilgiler edinilmiştir. Bu insanların inançları korkuları ve yaşam mücadeleleri sanata yönelmelerini sağlamış, ilkel insanlar bundan dolayı geçmiş hakkında bugüne ışık tutacak bazı kanıtlar bırakmışlardır (Atalay & Süle, 2019, s.738). Bu da tarih öncesi kaya sanatı diye ifade edilmektedir.

Tarih öncesi kaya sanatı, Avrupa'da ve dünyanın birçok yerinde, kaya sığınaklarının duvarlarına, mağaraların duvarlarına ve açık hava kayalarına oyulmuş veya boyanmış görüntüleri içermektedir.

Mağara resimleri, insanların boş vakitlerinde yaptıkları çalışmalar değil, manevi yoğunluğunun bir sonucu olduğu düşünülen arzu edilen ruhani atmosfere ulaşabilmek, ölüm sonrasına hazırlanmak veya bu dünyaya iz bırakmak üzere yapılan muhteşem eserlerdir. Mağara resimlerini bu tarafıyla bağlamından kopuk, gelişi güzel veya inançtan ayrı düşünmek doğru olmayacaktır. Ayrıca estetik kaygıdan uzak, ama yine de estetik özellikleri bulunan hazırlanmış sürecinde, uygulandığında, tasarımında, manevi tarafı güçlü, seçkin, inançsal uygulamaların işleyişini düzenleyen kişilerin etkisi olduğu düşünülmektedir (Özdemir, 2021, s.827).

Boya ile yapılmış resimlerden önce yaklaşık otuz bin yıl öncesinde yapılan ilk resimler, renkli kilden oluşmuş mağaraların duvarlarına parmakla çizilmiş hayvan silüetleri ve geometrik desenler olarak ortaya çıkar. Daha sonra mağara duvarlarına ellerini dayayıp, üstüne, boru gibi ortası boş bir kemik yardımı ile ağızla renkli boya ya da is püskürterek duvar üzerine el silüetlerini çıkarmayı öğrenirler. Bu resimler kadın, erkek ve çocuk ellerinden oluşur (Özdemir, 2014, s.28). Fransa ve İspanya'daki yirmi iki mağaranın, en karanlık, en kuytu köşelerine, duvarlarına, kireçtaşlarının üzerine yüzlerce metrekairelik geniş alanlara el izleri bırakılmıştır. Bu el izlerinin birçoğunu boya püskürterek elde etmişlerdir. İkinci bir yöntem de el boyandıktan sonra bastırılarak duvarda iz çıkmasını sağlamaktır. Kırmızı ve siyah rengi tercih etme sebepleri bilinmemekle birlikte, doğada daha kolay bulunabilmelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir (Uysal, 2011, s.37).

Önemli bir işleve sahip olduğu düşünülen boyanın mağara resimindeki kullanımı da önemlidir. Çeşitli bitkiler, hayvan atıkları, madenler kullanılarak oluşturulan boyaların, mağara duvarlarına, bir takım ritüeller düzenlenirken, ölü beden üzerine ve ayine katılan kişilerin vücutlarına sürüldüğü bilinir. Sembolik karşılığında dolayı bazı renkler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. En çok kullanılan siyah rengin dioksit, kömür veya manganezden elde edildiği kırmızı rengin ise demir oksidi ve hematitten ve elde edildiği tespit edilmiştir. Özel durumlarda ve ritüellerde kullanılan bu boyalar, bereket, yeniden doğum, yaşam, dönüşüm, ateş, kan veya statüyü temsil eden bir ifade aracı olarak düşünülmüş olabilir. Mellaart, renk olarak kırmızının kullanılmasıyla ilgili olarak; bu rengin, kanın ve yaşamın sembolik anlamının yanında bulunduğu mekanı ve ölü bedenini korumak, kötü ruhları uzaklaştırmak gibi anlamları olabileceğini ifade etmiştir. Tüm bunlar etrafında ilkel dönem mağara resimlerini yapanların kullandıkları renklerin görünenden çok görünmeyen sembolik anlamlarının olduğunu, bilinçli bir tercihin sonucu olarak ritüelin bir parçası olarak kabul edildiğini ifade etmek gerekir (Özdemir, 2021, s.829-830).

Elini duvara koyarak ve ağızına aldığı boyayı püskürterek duvara elinin şeklini sabitleyen ilk insanın el baskılarının bazılarında kimi parmakların olmadığı görülür. Bu durum vahşi doğayla mücadelede fiziksel yaralanmaların bir belgesi sayılmaktadır (Özden, 2009: 71).

İnsan vücudundaki en önemli beden dili olan eller, mağara duvarlarında ilkel sanatın parçası olmuştur. Beden dili bireyin bedeni aracılığıyla anlatmak istediklerini, iç dünyasını fiziksel organları aracılığıyla istemli veya istemsiz olarak aktarması, yani duyguların hareketlerle dışavurulmasıdır (Erkan, 2012:20). Bu anlamda ruhunu da temsil eden eller insanın önemli bir ifade aracı olduğundan el baskılarının büyü amaçlı kullanıldığı da düşünülmektedir (Çetin, 2018, s.3).

El izleri birçokları için belirli bir yerde oluşan kişisel anımsatıcıdır. Elin hareketi sembolik anlamlarla yüklüdür; çeşitli kültürlerde meditasyon ve dinsel törenleri derinleştirmek için farklı el pozisyonları kullanılır

Ellerin her biri farklı anlamlara gelen geniş hareket yelpazeleri olup, ifade gücü sınırsızdır. Bir emir aracı olabilecekleri gibi yaratma, koruma, kutsama, ant, , kuvvet, öğretme ve dayanıklılık anlamına da gelebilirler (Toksoy, 2014, s.116).

Üst Paleolitik Dönem’de yapılan mağara resimleri İspanya, İtalya, Fransa, Hindistan, Çin, Afrika, Arjantin gibi dünyadaki farklı coğrafyalarda bulunmuştur. Mesela, İspanya’da El Castillo Mağarası, Arjantin’de Eller Mağarası, Fransa’daki Lascaux, Chauvet, Perle- Merle Mağarası, Altamira, Fuente del Salin Mağarası gibi mağaralar ilkel insanların resim sanatının en önemli örneklerinin yer aldığı mağaralardır. Bu mağaralarda özellikle ilkel insanların yaptığı el resimlerine rastlanmıştır (Çetin, 2018, s.5).

2. BULGULAR

2.1. Leang Tedongnge Mağarası El İzleri

Endonezya'daki Sulawesi Adası, 45.000 yıldan daha eski olan mağara sanatına ev sahipliği yapmaktadır. Buradaki Leang Tedongnge Mağarası(Görsel 1). hayvan tasvirleri, kırmızı ve dut pigmentleriyle çizilmiş el şablonları (Görsel 2). Tarih öncesi sanatta muhtemelen bilinen en eski anlatı sahnesini içermektedir

Görsel 1. Leang Tedongnge Mağarası El Şablonları

Görsel 2. Güney Sulawesi Adasındaki Mağara Duvarı

Güney Sulawesi’de bulunan el şablonları aynı zamanda yerel bir gelenek olan Mabedda Bola’ya da ev sahipliği yapmaktadır. Mabedda Bola, Güney Sulawesi’deki Bugis- Makassar halkının atalarından miras kalan bir ritüeldir (Görsel 3). Bu ritüelde yeni bir evin, Mabedda Bola’nın törensel açılışı kapsamında düzenlenen “Menre Bola Baru” adı verilen törende, yeni evin direklerine ve duvarlarına el izleri yapılıyor. Bu geleneğin halen devam ettiği bölgede tarih öncesi mağaraların duvarlarında da el kalıpları bulunmuştur. Etno arkeoloji yöntemlerinden biri olan analogi bakış açısıyla el izleri ile el kalıplarının aşağı yukarı aynı formda olduğu keşfedilmiştir. Aralarındaki benzerlikler, günümüz ve tarih öncesi dönem arasındaki aynı davranış kalıplarına işaret eder. Avuç içi baskısı, geleneksel bir evde yaşayan veya belirli bir mağarada düşünülen aile veya grubun sahipliğini işaretlemek içindir. Ayrıca bu el şablonlarının kötülüklerden koruduğuna dair bir inanış olduğu bilinmektedir (Görsel 4) (Permana, Pojoh ve Arifin, 2017, s.713).

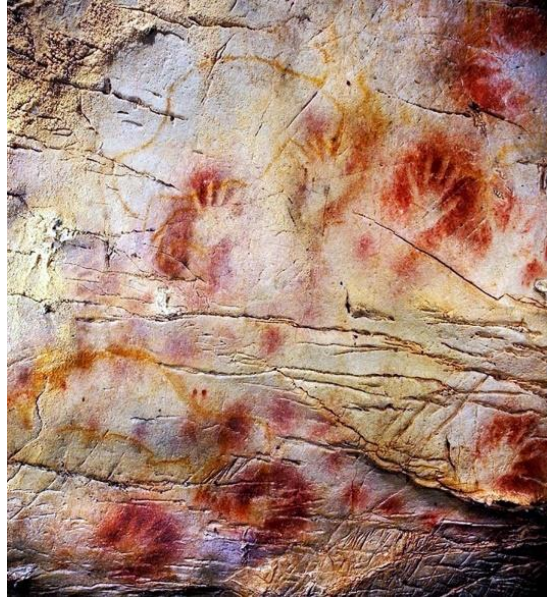
Görsel 3. Mabedda Bola Rituel

Görsel 4. Mabedda Bola Ritüeli

2.2. El Castillo Mağarası El İzleri

İspanya'nın kuzeyinde Cantabria bölgesinde yer alan "El Castillo" Mağarası'ndaki en önemli resimler boyalı el izleridir. Araştırmacılar uranyum toryum tarihlleme yöntemini kullanarak burada bulunan el izlerinin 37 bin yıl öncesine ait olduğunu tespit etmişlerdir. Bu mağara benzer mağara kültürlerinden sekiz ila on bin yıl daha eskiye dayanmakta ve buradaki resimler Avrupa'daki en eski bulgu alanı mağara resimleri olarak görülmektedir (Görsel 5).

Görsel 5. El Castillo Mağarası

2.3. Cueva de Las Manos (Eller Mağarası) El İzleri

İsmi duvardaki el şablonlarından alan Cueva de Las Manos diğer adıyla Eller Mağarası, Arjantin'in güneyindeki Santa Cruz eyaletinde bulunur. Bu mağaranın MS 700 yıllarında bölgede yaşayan Patagonya'nın ilk Tehuelche gruplarının olası atalarına ait olduğu bilinmektedir (Görsel 6) (<https://whc.unesco.org/en/list/936/>).

Görsel 6. Cueva De Las Manos (Eller mağarası)

İki binden fazla insan eli şablonu tespit edilen bu mağarada, genellikle sol el şablonunun çıkarılması tercih edilmiştir (Görsel 7). Duvardaki ellerin genellikle sol el olması da ressamın sağ ellerinde püskürtme boruları tuttuklarını düşündürmektedir (Ertuğrul, 2015). Kadın, erkek ve çocuk el izlerinin bulunduğu mağarada, resimlerde kullanılan boyalar çeşitli taşlardan elde edilmiştir. Kullanılan renkler genellikle siyah ve kırmızıdır. Renk tercihlerinin, dönem insanının dinsel ve sosyal algısını yansıttığı düşünülmektedir (Özdemir, 2021:837). Ayrıca bu mağarada olduğu gibi diğer bazı mağaralarda da benzer bir şekilde el tasvirlerinde bazı parmakların eksik olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Mağara resimleri arasında el tasvirlerinde sol ve sağ ellerin eşit şekilde kullanılmadığı görülmektedir. Bu farklılığın ne anlama geldiği tam olarak bilinemesi de bu eksik uzuvların her birinin dönemin işaret dili olabileceği düşünülmektedir (Özdemir, 2021:837).

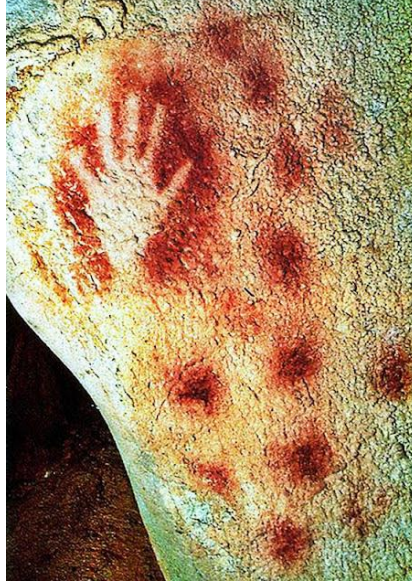

Görsel 7. Cueva De Las Manos (Eller Mağarası).

İnsanlık tarihine ışık tutan Eller Mağara'sındaki kalıntıların içinde, M.Ö. 11.000 - M.Ö. 7.000 arasında yapılan pek çok eser bulunmaktadır. Yapılan karbon testlerine göre el izlerinin tarihi

yaklaşık olarak M.Ö. 7300'lere dayanır. İnsanlar yaptıkları boyalar sayesinde el izlerini mağara duvarlarına bırakmıştır. El izleri için siyah, sarı ve kırmızı olmak üzere üç renk boya kullanılmıştır (Dobrez, 2013). Farklı renklerdeki el izlerinin hangi anlamlara geldiği henüz çözülememiş olduğundan bugün gizemini hala korumaktadır. Sanat, bu bölgenin insanların kültürlerinde sembolik bir öğeye sahip olduğunu göstermektedir.

2.4. Pech Merle Mağarası El İzleri

Görsel 8. Benekler ve E İzleri, Pech Merle Mağarası, 22-16.000 yıl

Pech Merle Mağarası 1922 yılında Fransa'nın Cabrerest Bölgesi'nde bulunmuştur. Buradaki mağara duvarında tespit edilen el izi deseni, insanlığın sanatsal temsil olarak günümüze kadar ulaşan en eski parmak izleri olarak kabul edilmektedir. Ve yine bu mağarada bulunan at-bizon resimleri arasında pek çok boyalı insan eli izleri bulunmaktadır.

2.5. Altamira Mağarası El İzleri

19. yüzyılın sonlarında keşfedilen Kuzey İspanya'daki Altamira Mağarası, tarih öncesi resimlerin keşfedildiği ilk mağaradır. Altamira Mağarası'ndaki at, bizon ve el izlerinin (Görsel 9.) karakalem ve toprak boyası resimleri dünyanın en iyi korunmuş mağara resimleri arasında yer alır. (Arthipo, 2021).

Görsel 9. Altamira mağarasındaki el şablonları C :Getty

Boyalı ellerin sekizi, at temsilleri arasında, ‘Sala de Polícromos’un yani ‘Çok renkli Oda’nın tavanında, diğeri ise mağara ağzından iki yüz metre uzakta yer alan Galería Final’de bulunur. Burada bulunan el izi bir şablon olmayıp, baskı tekniğiyle yapılmış olmasından dolayı diğerlerinden farklı özellik taşımaktadır. Yani bir çocuğa ait olan el koyu siyah boya tamamen boyanarak baskı yapmak için kullanılmıştır.

Çok renkli Oda’dayer alan diğer el izleri, mor kırmızı arasında değişen renklerle yapılmıştır. Kesin olarak bilinmemekle birlikte ellerin atların görüntüleri üzerine yapıldığına inanılıyor (Ertuğrul, 2015).

Her birinin özel anlamlar içerdiği bu resimlerden söz edilirken deniz altı Cosquer Mağarası resimlerinden de bahsetmek gerekir. Burada yer alan resimlerde hayvan tasvirleri yanında çok sayıda el izi de mevcuttur. Değişik renklerde tasarlanmış olan altmış beş el tespit edilmiştir. Yirmi bir adet el kırmızıya kırk dört adet el siyaha boyanmıştır. Bunların üçte birinin parmakları eksik tasvir edilmiştir. Bir duvar panosunda at tasviri üzerinde çok sayıda parmak oyukları görülmüştür. Paleolitik dönem insanları açısından ritüellerin önemli bir aşaması olduğu düşünülen dokunma aşamasında oluşan bu oyuklar at çiziminin alt kısmında görülmektedir. Eksikliğin sebebi sorgulandığında parmakların ayın sırasında sakatlanmış olabileceği, hastalıklar, yetersiz beslenme ve şiddetli soğuklar sebebiyle parmaklarını kaybeden insanların ellerinin olduğu söylenebilir. Belki de ayine katılan kişiler, şablonları yaparken parmaklarını bilerek katlamak suretiyle bir işaret dili oluşturmuş ta olabilirler. Çünkü bazı resimlerde başparmakçizilmiş, bazı resimlerde üç veya dört parmak çizilmemiştir. Ancak yaygın kanı bu çizimlerin şifre veya mesaj aktarma aracı olabileceğidir (Özdemir, 2021: 838).

Mağara resimlerin amaçları hakkında yorumlar çeşitlilik gösterir. Kimine göre resimler görsel deneyimlerin doğal bir sonucu olan ve özel bir anlam taşımayan bezemelerdir. Kimilerine göre ise resimlerin buldukları yer bir ipucu sağlamaktadır (Hollingsworth 2019, s.24-25) .

İncelenen mağara resmi örneklerinden anlaşıldığı gibi el resimlerinin bir ihtiyaçtan doğduğu görülür. İlkel insanın doğaya karşı kendisini ifade etme ihtiyacı duyduğu için ve doğayı dizginlemek amacıyla bu resimleri yaptığı düşünülmektedir (Çetin, 2018, s.5).

5. SONUÇ

İlkel çağ da ilk gelişen iletişim aracı el olmuştur. Resimlerin amaçları hakkında yorumlar çeşitlilik gösterir. Kimine göre resimler görsel deneyimlerin doğal bir sonucu olan ve özel bir anlam taşımayan bezemelerdir. Kimilerine göre ise resimlerin buldukları yer bir ipucu sağlamaktadır. Paleolitik insanı, mağara duvarlarına adeta ‘ben buradaydım’ dercesine renkli boyalar ile ellerinin şablonlarını çıkarmıştır. Farklı bölgelerdeki insanlar tarafından yapılan kaya resimlerinin yapılış amacı ve yapılış tarzının birbirine benzer özelliklere sahip olması dikkat çekicidir. Dünyanın farklı noktalarındaki el şablonlarının birbirleriyle benzer özellikler taşıması sembolik bir dilin olduğunu gösterebilir. Ellerin ritüele katılan insanlara ait olduğu da söylenebilir (Özdemir, 2021: 836). El izleri ile ilgili bir diğer yorum ise yaşadıkları mekana hakim olma duygusudur. İlkel insanların vahşi yaşamdaki canlıları rol model olarak alması fikrinden yola çıkılarak ta bu sonuca ulaşılabilir. Çünkü vahşi hayattaki canlılar kendi hâkimiyetlerine aldıkları bölgeleri rakiplerine karşı işaretleyerek rakiplerine gözdağı vermiş olurlar (Çetin, 2018, s.3).

Bu sanatın işlevi veya amacı tam olarak bilinmemekle birlikte bazı araştırmalar onun dini, törensel veya dekoratif bir amacı olabileceğini öne sürmüşlerdir. Merry Wiesner-Hanks gibi bazı akademisyenler de el izlerinin insanın orada bulunduğunu belirtme veya hatırlanma arzusunun bir göstergesi olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bir başka hipotez de sanatın bölgeselliği gösterdiğini, halklar arasında sınır işaretleri olarak görev gördüğünü ve toplanma alanları olarak işlev görerek başkalarının iş birliğini sağladığını öne sürmektedir.

Araştırma sonucunda tarih öncesi mağara resimlerindeki el izleri görselleştirilmiş yaşantılar olarak yorumlanmaktadır. Görsel anlamda el izleri ile orada yaşayan toplulukların mekanı sahiplendikleri düşünülmektedir.

Mağara ve kaya duvarlarındaki el kalıplarının biçimi görsel anlatım açısından sanat nesnesinin evrime doğrudan bir aktarımı olarak görülmekte ve bu el kalıplarının, mağaranın imzası veya kimlik işareti olarak kabul edildiği bilinmektedir (Permana, Pojoh ve Arifin, 2017, s.711).

Ellerin ifade gücü sınırsızdır ve her biri farklı anlamlara gelen geniş yelpazelerinin anlamları keşfedilmeye ve araştırılmaya devam edilecektir.

KAYNAKLAR

- Atalay, C. & Süle, E. (2019). *Paleolitik Dönem ve Chauvet Mağarası'nın Son Odasındaki Aslan Panelinin Estetik Yapısına Dair Bir İnceleme*. Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi, 738.
- Çetin, H.T. (2018). *Resimde Eleştiri Biçimi Olarak Eller*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.
- Dobrez, P. (2013) "The Case for Hand Stencils And Prints as Proprio-Performative" Arts 2(4):273-327; <https://doi.org/10.3390/arts2040273>
- Erkan, S. (2012). *Beden Dili ve Dans Eğitiminin Oyunculuk Sanatındaki Yeri Üzerine Bir Yöntem Önerisi*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.
- Ertuğrul, E. (2015). Tarih Öncesi Dönemden 11 Mağara Sanatı. <https://arkeofili.com/tarih-oncesi-donemden-11-magara-sanati/>
- Hollingsworth, M. (2019). *Dünya Sanat Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Özdemir, Ç.S. (2014). *Resim Sanatında El İmgesinin Farklı Anlam ve İfade Biçimleri*. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Özdemir, M. (2021). *Mağara Resimleri Bize Ne Anlatır? Paleolitik Çağ Mağara Resimleri Bağlamında Tarih Öncesi İnancına İlişkin Bazı Sorgulamalar*. Tarih ve Gelecek Dergisi 7: 825-843
- Özden, L. (2009). *Gizli Dehlizlerden Kent Alanlarına Dışavurum Yüzeyi Olarak Duvar*. Sanat ve Tasarım Dergisi,1 (3)71-85.
- Permana R., Pojoh I. ve Arifin K. (2017) *Mabedda Bola ritual in South Sulawesi The relationship between handprints in traditional houses and hand stencils in prehistoric caves*. Wacana Vol. 18 No. 3: 692-717
- Pettersson, R. (2003). The 35th Annual Conference of the International Visual Literacy Association. Newport, Rhode Island, USA, October 1 – 5,
- Toksoy, S. (Çev.)(2014). *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller & İşaretler*. İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Uysal, G.(2011). *Mağara Sanatı*. V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu. S.34-47.
- www.arthipo.com/artblog/sanat-tarihi/magara-sanati-tarih-oncesi-sanat-magara-resimleri.html
- https://www.researchgate.net/publication/291137009_Cave_Art_Magara_Sanati
- <https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/05/insanin-ilk-el-izleri-Castillo-Perch-Merle.html>
Erişim Tarihi 13.12.21
- https://www.researchgate.net/publication/322766778_Mabedda_Bola_ritual_in_SouthSulawesi_The_relation_of_handprints_in_traditional_houses_and_hand_stencils_in_prehistoric_caves
Erişim Tarihi 13.12.21
- <https://whc.unesco.org/en/list/936> Erişim Tarihi 13.12.21

https://www.researchgate.net/figure/Leang-Sakapao-hand-stencils-Sulawesi-Indonesia_fig10_259979235 (Görsel 1) Erişim Tarihi 28.12.21

<https://arkeofili.com/wp-content/uploads/2021/10/sulaw2.jpg> (Görsel 2) Erişim Tarihi 28.12.21

https://www.researchgate.net/publication/322766778_Mabedda_Bola_ritual_in_South_Sulawesi_The_relation_of_handprints_in_traditional_houses_and_hand_stencils_in_prehistoric_caves (Görsel 3 ve 4) Erişim Tarihi 28.12.21

<https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/05/insanin-ilk-el-izleri-Castillo-Perch-Merle.html> (Görsel 5 ve 6) Erişim Tarihi 13.11.23

https://en.wikipedia.org/wiki/Cueva_de_las_Manos#/media/File:SantaCruz-CuevaManos-P2210651b.jpg (Görsel 7) Erişim Tarihi 13.12.21

<https://sworld.co.uk/2/63329/photoalbum/home.html> (Görsel 8) Erişim Tarihi 13.12.21

Görsel Kaynakça

Görsel 1. <https://arkeofili.com/wp-content/uploads/2021/10/sulaw2.jpg>

Görsel 2. https://www.researchgate.net/figure/Leang-Sakapao-hand-stencils-Sulawesi-Indonesia_fig10_259979235

Görsel 3. https://www.researchgate.net/publication/322766778_Mabedda_Bola_ritual_in_South_Sulawesi_The_relation_of_handprints_in_traditional_houses_and_hand_stencils_in_prehistoric_caves

Görsel 4. https://www.researchgate.net/publication/322766778_Mabedda_Bola_ritual_in_South_Sulawesi_The_relation_of_handprints_in_traditional_houses_and_hand_stencils_in_prehistoric_caves

Görsel 5. <https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/05/insanin-ilk-el-izleri-Castillo-Perch-Merle.html>

Görsel 6. https://en.wikipedia.org/wiki/Cueva_de_las_Manos#/media/File:SantaCruz-CuevaManos-P2210651b.jpg

Görsel 7. <https://sworld.co.uk/2/63329/photoalbum/home.html>

Görsel 8. <https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/05/insanin-ilk-el-izleri-Castillo-Perch-Merle.html>

Görsel 9. <https://arkeofili.com/altamira-magarasinda-uc-yeni-el-izi-bulundu/>